

זהות של מקום

צוות של "סדר יום מקומי 21" - פרוייקט של קידום קיימות מקומית

רקע ומבוא

מאמר זה בוחן את שאלת הזהות של מקומות. הרקע לכתיבתו הוא מסמכים שהופקו במסגרת פרוייקט "סדר יום מקומי", בו ניתנה למספר ערים בינוניות בישראל, תמיכה כספית וארגונית לצורך בנייה של חזון ותוכנית פעולה מקומית, בדגש סביבתי, על-ידי תושבי העיר.

במספר ערים, שהשתתפו בפרויקט, בנו התושבים, ביחד עם המנהיגות הפוליטית שלהם והמגזר העסקי המקומי, חזון של "מי אנחנו והיכן אנו רוצים להיות". החזונות לא כללו, ככלל, מאפיינים של המקום או של המקומיות. הזהות של המקום, אליו התייחס החזון, נותרה רדודה ומטושטשת, והעתיד, אותו שרטטו התושבים, היה נטול זיקה למרחב הפיסי המסוים ולסיפור ההיסטורי של המקום. השאלה אותה ניסינו לבדוק היא: למה אין למקום משמעות? נתייחס לשאלה בשני מישורים:

1. פירוט המסגרת המושגית והחשיבתית: הגדרה וניתוח של המושג "מקום", הבנייה מושגית של "תחושת המקום" ומשמעות הזהות של "מקום".
2. ניתוח תוצאות סקרים בהם הוצגו שאלות שנועדו לעמוד על הזהות של המקום בעיני התושבים המתגוררים בו, בדגש על ההיבטים הפיסיים והגיאוגרפיים של המקום, וניתוח תוצאותיהם.

מה זה מקום

"מקום הוא דבר פשוט. הוא אגן. והכל הוא מקום. הוא החלל שבו את, אתה או מישהו נמצא. השאלה "איפה?" בעברית שואלת: אי הוא ה"פה"? איפה הוא המקום שמשו או מישהו יאמר עליו "פה"? השאלה מפרקת את המקום לשני חלקים, ורק התשובה עליה הופכת אותם לדבר אחד. המלה "כאן" היא לעולם - חיבור. השאלה הזאת מגלה כי בתוך הפשטות הזאת חבוי מסתורין גדול: המקום אינו דבר העומד בפני עצמו, אלא הוא זיקה בין דבר לדבר. לא יהיה מקום בלא משהו או מישהו המתייחס אליו, היושב בו, עומד עליו או נכסף אליו. המלה מקום היא, לכן, לעולם - חלק ממשפט, כפסוק המפורסם

בספר שמות: "המקום אשר אתה עומד עליו קודש הוא" (ג', ה'). בלי "אשר אתה עומד עליו" לא היה המקום מקום" (אריאל הירשפלד, "רשימות על מקום", הוצאת עלמה / עם עובד, 2000).

מקום הוא מונח מובן מאליו וקשה להגדרה. למקום תפקיד חשוב בחוויה האנושית. הוא מכיל היבטים פסיים והתייחסות רגשית ומהווה חיבור של המרחב, ההתנסות בו והסיפור שלו. ננסה להמשיג אותו ולפרט מה הוא מכיל וממה הוא מורכב. למקום יש הופעה פיסית ומיקום מרחבי, יש לו מרכיבים פנימיים והקשרים (קונטקסט) חיצוניים. למקום יש פנים וחוץ.

מקום הוא אינטגרציה מכלילה של טבע ותרבות. לכל מקום יש ישות ייחודית "רוח המקום" וזהות פרטיקולרית.

מקומות קשורים זה בזה ברשת מרחבית של קשרים ומעברים. מקומות הם נקודות במערכת מיקום מרחבית.

מקומות נוצרים ומשתנים. יש להם היסטוריה וקיום המתמיד לאורך הזמן. למקומות יש משמעות, מגוון של אמונות ותחושות כלפי המקום (Lukermann, 1964 ב-Relph).

כלומר, מקומות מקיימים מערכת מורכבת של קשרי טבע ותרבות, שהתפתחו וממשיכים להתפתח במיקומים מסוימים. מקומות קשורים למקומות אחרים על-ידי תנועות של חפצים ואנשים. מקום הוא מיקום שכל מה שבתוכו נתפס כתופעה אינטגרטיבית וברת משמעות.

"מקום הוא צורת גיליו הראשונה של היש. וכשם שלא היה מקום בלי מישהו האומר עליו "פה", כך האדם לא היה חש את הימצאו, את עצם הווייתו, בלי משהו המכיל אותו ואומר לו "אתה פה לכן אתה קיים..." (הירשפלד).

תחושה של מקום

מקומות אינם מופיעים בניסיון חיים יומיומי כישות מובחנת, מוגדרת ועצמאית שניתן להגדיר במונחים של מיקום ומאפיינים נראים, אלא הם נחווים כעירוב של נוף, טקסים, שגרה, אנשים, חוויות, קשר לבית וקונטקסט של מקומות אחרים.

ההתנסות במקום מאופיינת במאפייניו הפיסיים, בקשר המשתנה לאורך זמן, ובקשר עם אנשים במקום. הזהות האישית קשורה למקום, וזהות המקום קשורה לקהילה המתגוררת בו.

בהקשר זה מקומות הם ציבוריים - הם נוצרים ונודעים דרך ניסיונות משותפים ומעורבות בסמלים ומשמעויות קהילתיים.

בהתנסות הקהילתית והאישית במקום יש היבט רגשי, מוכרות שהיא חלק מלהכיר ולהיות מוכר במקום המסוים. קשר כזה הוא בבסיס המושרשות במקום והאכפתיות כלפיו, או מקור לתחושת מתח ומחנק. הקשר הרגשי למקום מספק צורך אנושי בסיסי. מקומות המהווים בית הם מרכזים משמעותיים ועמוקים בחוויה האנושית.

מקומות ספוגים במשמעויות ורגשות. מקום נוצר על ידי אנשים – יחידים וקהילות, כתוצאה מניסיונות ותחושות של חיי יומיום המשוקעים במערכת רחבה יותר של יחסים חברתיים. תחושה לגבי מקום נוצרת במידה רבה על-ידי הנסיבות החברתיות, התרבותיות והכלכליות בהן אנשים שרויים.

אחת הדרכים בה נוצרת זהות למקום היא על-ידי תחושת שייכות למקום, והקשר בין הגדרה עצמית של אנשים והמקום. תחושת השתייכות יכולה להתייחס לקני מידה שונים של מקום, מבית ועד עיר, ארץ, יבשת או כדור הארץ כולו. יש גם תחושת זהות הנוצרת כתוצאה משונות והנגדה של "הביתי" למקום אחר.

התחושות למקום כוללות משרע המתבטא, כלפי מקום הבית, בתחושת מקום, מושרשות, ביתיות או במחנק והילכדות, וכלפי החוץ בתחושה של "אני בבית בכל מקום" או בניכור וחוסר מושרשות (Porteous, 1985 בתוך יהושע כהן, התשנ"ג).

תחושת מקום נובעת מהמשמעות שאנשים יוצרים באופן פעיל, חלק ממערך המשמעויות דרכו מובן העולם. תחושת מקום משמשת גם להדגשת השונות בין קבוצות שונות.

תחושות של מקום יוצרות לו פנים וחוץ. המקום תוחם בתוכו את אלה ששייכים למקום ויוצר הגבלה על אפשרות ההשתייכות למקום אחר, וגם מוציא החוצה את אלה ששייכים למקומות אחרים. הגבולות מסמנים גם את מי שלא יכול להיות שייך. זהו ביטוי גיאוגרפי של יחסי כוח חברתיים. יש אבחנה בין מי ששייך ובין מי שלא שייך ומושאר בחוץ. מי ששייך צריך להיכנע לתכתיבי ההתנהגות של המקום.

הקשר בין יחסי כוח למקום, בולט בדוגמאות בהן תחושת/תמונת מקום מסוימת משתלטת ודוחקת רגליה של תחושה/דעה שונה. למשל תמונת מקום הנובעת מהרצון למשוך השקעות של תאגידים בינלאומיים או למשוך אוכלוסייה חזרה להתגורר במקום תוך מחיקת מאפיינים "לא סחירים" של המקום והאוכלוסייה המקומית (Robert Sack, 1986).

האופן בו אנו תופשים ומגדירים מקומות רלוונטי לשאלה איזה קבוצות חברתיות זכאיות לגור היכן.

זהות של מקום

מקומות הם ייחודיים בתוכן אך הם תוצר של אלמנטים ותהליכים תרבותיים וסימבוליים משותפים ומבוססים הן על השונות והן על הדמיון בין מקומות שונים. זהות המקום נוצרת על-ידי מיזוג תפישתי של מרחב ושל התנסות, שנותן למקום שלמות ואינדיווידואליות. זהו תהליך של הבנייה ויצירת קשר במפגשים חוזרים ונשנים וכתוצאה של חוויות מורכבות. מילוי המרחב בתכנים של תודעה. הזהות של המקום מספקת לו אינדיווידואליות ואבחנה ממקומות אחרים, ומשמשת כבסיס להכרה בו כישות נבדלת. התכונות הפיסיות, הפעילויות והמשמעויות מתייחסים וקשורים זה לזה ביצור הזהות של המקום, ומעליהם מרחפת "רוח המקום" – אופי או אישיות של מקום מסוים. זהות של מקום מורכבת מנוכחות פיזית שלו, פעילויות המתרחשות בו והמשמעויות שנקשרות אליו (Kevin Linch, 1960). הסיפור הוא חלק ממה שהופך אי מקום למקום. הסיפור מערבב זהות אישית וקהילתית ומספק הגדרה, קונטקסט, פרספקטיבה וזהות (Archibald, 1995).

משמעות הקשר למקום

מקום מהווה מוקד של זיכרון אישי וקולקטיבי. הוא חשוב לנו בצורה עמוקה, ממקם אותנו כחלק ממשוה גדול יותר ומקהילה, נותן זהות (Hayden, 1995). "כל נהר הוא יותר מנהר, כל סלע הוא יותר מרק סלע... כל נוף הוא סביבה סימבולית. הנופים משקפים את ההגדרות העצמיות שלנו המבוססות בתרבות" (Thomas and Garkovich, 1994 in Mayerfeld, 1998). החשיבות של המרחב במונחי נוף... היא שהוא הופך את הסדר החברתי לנראה. מערכת התחימה של מתחמים, פרטיים וציבוריים, הופכת סביבה חסרת הגדרה לנוף אנושי, ואין מה שמראה יותר בבירור חלק מהערכים של קבוצה מהאופן שבו הם מארגנים את התחימה, האופן בו הם מארגנים את המרחב" (Jackson, 1984 in Forbes, Forbes and Whybrow, 1999). "היום, הערבה הפתוחה מרושתת בשבילים שמובילים מבית לבית... וכל שביל הוא הקו של ידידות ישנה, של תלות, של שותפות עסקית. הקרקע, מוטבעת ברוחות עבר של השימושים הללו, הנראית כה חשופה כשרואים אותה לראשונה, בבורות, מתוך חלון המכונית, ממשיכה את הצורה של האנשים, גוף של משמעות מהסוג שמרחב בלבד אינו יכול להעניק" (Jonathan Rabhan, Bad Land, in Forbes, Forbes and Whybrow, 1999).

"המושבה פרדס חנה היא המקום ממנו באתי, אך מאז יצאתי אותה עיני מוסבות ממנה, כמו אינני יכול להביט בה. עד יציאתי אל הצבע היתה המושבה מקום שלם; הווה ערוך, ניצב, מונח שרוע סביבה כיכר רודמת, מוקף משלוש רוחותיו פרדסים וממערבה לה חולות נפלאים...האם נגזר שהמקום ממנו באת יורה לך תמיד את הדרך החוצה?...?" (הירשפלד)

קשר למקום נוצר במימד הפסיכולוגי כתוצאה מאינסטינקטים טריטוריאליים, מצורך בנקודת התייחסות, במקור לזהות, וכתוצאה מניסיון חיים היוצר קשר. במימד החברתי הקשר למקום הוא חלק מיחסים חברתיים, מיצירה של מערכי הכוח בחברה, ומחברות תועלתנית ביחידה מקומית. במישור הכלכלי הקשר למקום הוא בחירה של הפרט כתוצאה מחישובי עלות-תועלת, השוואה בין מקומות אלטרנטיביים במרחב, שיקולי נוחיות, תגמול חברתי ופסיכולוגי, ועלות דיור (יהושע כהן, התשנ"ג).

גלובליזציה ומקום

כשחושבים על מקום, הרבה פעמים חושבים על קהילה. למקום יש מאפיינים ייחודיים פסיים, כלכליים ותרבותיים. למקומות יש מאפיינים אישיים, מסורות, תרבות מקומית. אבל בעידן הגלובליזציה, התקשורת, וגלי ההגירה הבינלאומיים, תפיסת המקום מתערערת. המובנות של המקומיות מופרת על-ידי מהגרים ותרבויות זרות. התמחויות כלכליות אזוריות מאבדות מייחודן.

השאלה הנשאלת: מה קורה היום לתפישת המקום. האם למקומות יש עדיין את הייחודיות שלהם בתוך ה"כפר הגלובלי" ואם כן, האם הייחודיות בנויה מאותם אלמנטים כמו פעם? האם המובחנות של המקומות של היום מובנית באותה צורה כמו פעם? בעידן הגלובלי האתגר הוא שימור המובחנות ובהירות של המקום.

במודרניות, יצור מקומות נשלט על-ידי תשומת לב ליעילות פונקציונלית, ארגון אובייקטיבי ותכנון מסודר. תשומת הלב היא לאובייקטים ולדרך הטובה ביותר להשיג מטרות צרות שהוגדרו. באופן בלתי נמנע ההבניה הטכנית של העולם הציבורי אינה במגע עם מבנים שנותנים משמעות. למקומות שנוצרו חסרה תחושת מקום.

תרבות ההמונים החלישה את הזהות של מקומות עד לנקודה בה הם נראים זהים ומורגשים זהים ומציעים את אותה תערובת של אפשרויות והתנסויות. יצור של מקומות סינטטיים או פסודו-מקומות, אחידות וסטנדרטיזציה במקומות, חוסר צורה וחוסר קנה מידה אנושי במקומות, הרס מקומות, חוסר יציבות וקביעות במקומות (Massey and Jess, 1995).

לפי דיויד הרווי, הגידול בניידות והגלובליזציה של ימינו הופכים את תפיסת המקום כקהילה מיושבת וקהרנטית לקשה ליישום, ובמקביל גורמות הניידות המרחבית הגוברת ותחושת חוסר יציבות וחוסר ודאות בעולם, לצורך בשימור תחושת מקום בטוחה ויציבה.

אנשים הם לא ניידים יחסית להון הבינלאומי והם נלחצים להגן על הקהילה המקומית שלהם. הצורך של אנשים בזהות מקומית יכול להפריד אנשים ממקומות שונים ולמנוע קשרים אפשריים ביניהם. מסורות יכולות להפוך למצרך מדומיין. הרווי מצייר תמונת עולם שההון הופך אותו ליותר ויותר חסר מקום (Harvey, 1989).

מייסי טוענת שתפיסת מקום היא תלוית חברה ותרבות. היא מציבה את הדילמה - האם בתמונת העתיד שלנו קבוצות מובחנות - אתנית, תרבותית, פוליטית, וסוציו-כלכלית, תהיינה בעלות זכויות אקסקלוסיביות להחליט מי יגור ומי לא יגור במקום מסוים בשל זכויות העבר, או שתמונת העתיד היא של עירוב אנשים, תרבויות, פעילויות כלכליות, שבו מקומות עולים לאבד לחלוטין את הייחוד שלהם?

הניידות המרחבית, הקשרים, השפעות ותקשורת הפכו כה פרושים, מהירים ונגישים והגבולות והתחומים, שפעם הגדירו מקומות כמובחנים זה מזה, נחוצים כל-כך שיש לחשוב שוב על הגדרת תחושת המקום. פעם מקומות היו נפרדים זה מזה בתוך מרחב, ובעלי התפתחות היסטורית שונה. השינוי החברתי של ארגון המרחב פוגע באופן הקיום ובתפיסה של מקום.

קסטלס כותב שהמשמעות החברתית התנדפה מהמקומות ומהחברה. היא מוחלפת בהגיון המובנה של מרחב של תשטיפים. המרחב החברתי מכיל את כל הרשתות והמורכבויות של התקשרויות חברתיות והקשרים הן בקנה מידה קטן והן בקנה מידה גלובלי. היחסים החברתיים מגיעים רחוק במרחב ומקשים להבחין במקומים של מקום במובן המסורתי שלו.

ניתן לחשוב על מרחבי פעילות - רשת של קשרים ופעילויות, קישורים מרחביים ומיקומים, במסגרתם פועלים אנשים (Castells 1989).

מרחבי פעילויות שונים דרמטית בין אנשים וארגונים וקבוצות חברתיות שונות. העלייה בהיקף ובמורכבות הקשרים גורמת לכך שגבולות של מקומות הם הרבה יותר חדירים משהיו בעבר ושמורכבות הפעילויות והקשרים בין מקומות, והנוכחות של פעילויות "חוצות גבולות" במספר רב של מקומות, עלתה.

ניתן לטעון שאין מה לדבר היום על ייחוד של מקומות ועל מקומות כמקור זהות, או לחילופין להגדיר מחדש את הקשר בין מרחב ומקום: להגדיר תחושה גלובלית של מקום ולחבר קהילה ותחושת ביטחון עם פתיחות. להציב סימן שאלה על תחושת המקום כמשהו קבוע, סגור ובעל קוהרנטיות פנימית, ובמקומו להציע את ראיית המקום כמפגש וכהצטלבות של אוסף מסוים של מרחבי פעילות, קשרים ויחסים, השפעות ותנועות. מקומות, כמרכז של הצטלבות יחסים חברתיים ומרחבי פעילות, כאשר ההקשרים הרחבים משפיעים על אופי המקום. מכל עירוב ספציפי עולים תהליכים יחידים חיוביים

או שליליים, אנטגוניזם לזרים, קונפליקט, התנגדות לפרויקט פיתוח או הוספת השפעה חדשה המשתלבת במקום (Allen and Hannett, 1995 in Massey and Jess, 1995). ביקורת: מקומות היו תמיד פתוחים ומקושרים זה לזה. ההבדל הוא באינטנסיביות של הפתיחות והקשרים. לכן בעיקרון התפיסה של מקום כסגור ולא מופרע, אינה נכונה מלכתחילה. זהות המקום שעל שימורה נאבקים היא תוצאה של היסטוריה עם מקומות אחרים.

ביקורת פמיניסטית: תמונת המקום, שלכאורה נפרעה, היא של מקום מוגן, בטוח, כ"בית" המשמש למנוחה ושקט, אבל עבור הנשים הבית הוא מקום עבודה ולא תמיד מקום בטוח. הקונפליקטים בתוך המשפחה הם חריפים כמו קונפליקטים חברתיים. בתוך מקומות יש חוסר שוויון כלכלי וחברתי. קהילה מקומית מגבילה לעומת האנונימיות שבעיר. הראיה הרומנטית של מקום היא של אלה שיכולים לעזוב, בדרך כלל גברים. האפיון של מקום כיציב, כמקום לחזור אליו, הוא אפיון גברי, שכן המקום מאופיין במאפיינים נשיים/אימהיים – קביעות, לא משתנה, אליה אפשר לחזור וממנה יוצאים לחיים תוך הכחשת השינוי והצורך בו.

גם תפיסת המקום כסגור בגבול היא תפיסה המאפיינת התפתחות גברית המחייבת הפרדה מהאם, לעומת התפתחות נשית המבוססת על יחסים עם אחרים. בנוסף, תפיסת מקום כסגור ומנותק יכולה להוביל לפרובינציאליות, לעומת תפיסתו כסט מיוחד של הקשרים בשדה רחב יותר היכולה לאפשר גם הערכה של ייחודיות מקומית וגם הכרה בהקשרים רחבים יותר (Massey and Jess 1995). מקום לא נשאר זהה, הוא צריך לבחור כל הזמן בין שינויים אלטרנטיביים – הידרדרות או התחדשות, החלפה או תוספת, התפשטות למרחב או לגובה (Sandercock, 1998). סיכום: ההקשרים של מקום הם חלק בסיסי בתפיסת מקום, יחד עם ההכרה בייחוד של כל מקום. ניתן לפתח תפישה של מקומות כפתוחים ועבירים, וקשורים זה לזה. אמנם ניתן להבחין בגבולות, אבל הם לא מגלמים אמת בסיסית אלא התפתחות היסטורית/חברתית/פוליטית. גבולות חשובים להגדרת זהות המקום, אבל הגורל של כל מקום קשור בהקשרים הרחבים יותר שלו למקומות אחרים.

הקשרים בין מקומות עם זאת משקפים יחסי כוח לא שוויוניים. כוחות השוק יכולים ליצור תחרות בין מקומות על גידול כלכלי. ההקשרים התרבותיים גם הם אינם שוויוניים ויש עדיפות לתרבות המערב/ארה"ב. יש גיאוגרפיה של כוח מאחורי חוסר שוויון ופיתוח בלתי שווה, ומקומות אינדיווידואליים ממוקמים ביחסים שונים בגיאוגרפיה זו. התמונה של ערוב כוללת ערוב בתנאים לא שוויוניים, כוחם של תאגידים בינלאומיים לשנות ולהטביע את דמותם ההומוגנית, הכוח הבלתי שוויוני של חילופי תרבות, חוסר שוויוניות בהגירה.

ציונות ומקום

גורביץ ואורן מעלים את השאלה – האם הישראליות, שמקורה בציונות, מייצרת מקומיות? תשובתם היא שהציונות אינה יכולה לייצר מקומיות פשוטה. המקום והמקומיות הם רעיון, שאיפה ומשאת נפש של הציונות. ככאלה, האם הם מושג טרנסצנדנטי ולכן השגתם הממשית בחיי היום יום אינה אפשרית?

יפתחאל וצפדיה מעלים את הסוגיה של יחסי כוחות במרחב, ומנתחים את היחס של תושבי עיירות הפיתוח, למקום שלהם. זהות המקום בעיני התושבים קשורה בתהליך ההדרה שלהם ממוקדי הכוח.

מנקודת המבט של תושבי הארץ הפלסטיניים, הנרטיב הציוני מחק לחלוטין את הסיפור שלהם על המקום ("...הערבי נושל מהילת הקדמוניות שאפפה אותו ולמעשה סולק לחלוטין מן המרחב, ומצד אחר המרחב, הנוף, השמיים והאוויר נשאו את תכונותיו המזרחיות בלעדיו" (הירשפלד)).

סיכום

התמונה האידיאליסטית של תקופה בה מקומות היו כביכול מיושבים על ידי קהילות מובנות והומוגניות, ניצבת כנגד הפרגמנטציה ואי הסדר של היום, ומהווה מקור לתגובות הגנתיות וריאקציונריות, ללאומנות, לאנטגוניזם כלפי מי שלא שייך, ולערך סנטימנטאלי למורשת.

פעולות של הון וחציית גבולות של הכסף מגלמות גידול בהיקף המרחבי של סוג מסוים של תאגידים וגם התפרשות של סוגים שונים של יחסים חברתיים במרחב, כולל יחסי כוח ויחסים ספוגים במשמעויות וסמלים. ניידות ונגישות של קבוצות מסוימות מגבילה אחרות. ניידות ההון לעומת חוסר ניידות של העובדים, מאפשרת להון ליצור תחרות בין מקומות ומחזק את מעמד ההון במאמץ להשיג תנאים טובים להשקעה. זהות של מקום נובעת מכך שהוא מורכב מקונסטלציה מסוימת של יחסים חברתיים משתנים. ייחודיות המקום אינה נובעת מהנגדה למה שמעבר לגבול אלא מעירוב ייחודי של קשרים ויחסים עם מה שמעבר לגבול.

לפי הגדרה עכשווית למקום יש נוכחות פיזית, ויש לו נכסים חברתיים ומרחביים. למרות שהוא פתוח לשינויים, עוברות בו תנועות והוא יוצר יחסים עם הסביבה בכל רגע בזמן. מקום הוא תוצר חברתי ומשתנה תמיד, ומוטען בכוח, משמעות וסמלים. הוא מורכב מזהויות מקומיות רבות, צולבות ומתנגשות. יחסי החברה במרחב נחווים באופן שונה על-ידי אנשים מקבוצות השתייכות שונות. זהויות המקום הן מרובות, דינאמיות ומצויות במחלוקת.

מקום איננו סטטי. האינטראקציות המהוות את המקום הן תהליכיות. במקום הגדרה על-ידי גבול, המקום מוגדר על ידי קשרים עם החוץ. הזהות של המקום אינה זהות אחת

אלא שכבה של זהויות. אין בכך לשלול את החשיבות והייחודיות של המקום (Massey, 1994).

בישראל יש, בנוסף, מאפיינים תרבותיים והיסטוריים הגורמים לאמביוולנטיות בתחושת המקום ("רק היום, כשהמקום הזה מתחיל לשאת עליו שכבה, דקה לפי שעה, של עבר, מתחיל להיטעם בו טעם של מולדת..." (הירשפלד).

ביבליוגרפיה

- זלי גורביץ וגדעון ארן, על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית), 1992.
אריאל הירשפלד, "רשימות על מקום", הוצאת עלמה / עם עובד, 2000.
יהושע כהן, גיאוגרפיה וספרות - גישות בעבר ואפשרויות בעתיד. מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, חוברת י"ג, התשנ"ג, עמ' 119, עמ' 123-123.
אורן יפתחאל וארז צפדיה, גיוס פוליטי בערי הפיתוח: מאבק המזרחים על 'המקום', 2001, פוליטיקה, כתב העת של האגודה הישראלית למדע המדינה, כרך 7, עמ' 69-97.
שאל ציונית, "אספקטים של מקום: מקום ומחשבה גיאוגרפית", עבודת גמר לתואר "מוסמך", פברואר 1996.
Allen J. and Hannett C., editors, 1995, A Shrinking World? Global Unevenness and Inequality, Oxford, Oxford University Press, The Open University.
Archibald Robert, 1995, The Places of Stories, History News, Vol.52; 6,7.
Castells Manuel, 1989, The Informational City, Basil Blackwell.
Forbes Peter, Helen Forbes Ann Armbricht Whybrow, editors, 1999, Our Land, Ourselves, Readings on People and Place, The Trust for Public Land.
Harvey David, 1989, The Condition of Post Modernity, an Enquiry Into The Origins Of Cultural Change, Oxford, Basil Blackwell.
Hayden Dolores, 1995, The Power of Place, Urban Landscapes as Public History, Cambridge Mass MIT Press.
Jackson J.B., 1984, Discovering the Vernacular Landscape, Yale University Press.
Lynch Kevin, 1960, The Image of The City, Cambridge, Mass, MIT Press.
Lukerman F, 1964, Geography as a Formal Intellectual Discipline and The Way In Which it Contributes To Human Knowledge, Canadian Geographer 8 (4) 17-167.
Mayerfeld Bell Michael, An Invitation to Environmental Sociology, 1998, Pine Forge Press.
Massey Doreen, 1994, Space, Place and Gender, Polity Press.
Massey Doreen and Jess Pat, editors, 1995, A Place In The World, Oxford University Press.
Nabhan Gary Paul, 1997, Cultures of Habitat, Washington, D.C., Counterpoint Press.
Porteous J.D, 1985, Literature and Human Geography, Area, 17, pp. 117-122.
Relph Edward, 1976, Place and Placelessness, Pion Limited.
Sack Robert, 1986, Human Territoriality, Cambridge University Place.
Sandercock Leonie, 1998, Towards Cosmopolis, John Wiley & Sons.
Tomas Griederr and Garkovich Lorraine, 1994, The Social Construction of Nature And The Environment, Rural Sociology 59 (1) 1-29.
Zukin Sharon, 1991, Landscapes of Power, From Detroit to Disney World, Berkeley, University of California Press.